

Tefsirde Nahvin Rolü: Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Hidâye Adlı Eseri

The Role of Nahv in Tafsîr: Makkî b. Abî Tâlib 's Work Called al-Hidâye

Sefa ERKMEN ¹ 0000-0002-3430-0162

¹ Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri ABD, sefa-08080@hotmail.com

*Bu makale Nahiv-Tefsir ilişkisi bağlamında Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye Adlı Eserinin İncelenmesi adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

Özet: Şüphesiz Kur'an, İslâm dininin en temel kaynağıdır. Onun, en doğru ve net bir şekilde anlaşılması için Müslüman âlimler azami gayret sarf etmişlerdir. Bu hikmet dolu kitabı araştırırken birçok ilim dalından yararlanmışlardır. Kuşkusuz bu ilimlerin başında nahiv ilmi yer almaktadır. Nahiv ilmi ile Kur'an'ı anlama ve yorumlama yöntemi erken dönemden itibaren görülmeye başlanmıştır. Birçok müfessir, nahiv ilminin kural ve kaidelerini Kur'an âyetlerini tefsir etmede, âyetlerden hüküm istinbât etmede delil ve dayanak olarak kullanmıştır. Bu ilim ile Kur'an âyetlerini açıklamaya çalışan müfessirlerden birisi de Mekkî b. Ebî Tâlib'tir (öl. 437/1045). Endülüs tefsir ekolünün kurulmasına büyük katkısı olan bu bilgin, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* adlı eserinde âyetleri açıklarken, yorumlarken ve âyetler üzerine yeni görüşler serd ederken Arapça dil bilgisinden son derece istifade etmiş ve görüşlerini bu kurallar üzerine bina etmiştir. Eserinde Sîbeveyhi (öl. 180/796), Ferrâ (öl. 207/822), Ahfeş (öl. 215/830 [?]), Ebû Ubeyd (öl. 224/838) gibi daha birçok dilbilimcinin nahvî görüşlerine yer vermiş ve bu görüşler arasında tercihte bulunmuştur. Birden çok delilin bulunduğu âyetlerin tefsirinde, önceliği dil kuralına dayalı delile yer vermiştir. Bazı yerlerde ise sözü tamamen dilbilimcilere bıraktığı görülmüştür. Çalışmada, konuya ilişkin birtakım âyetler örnek olarak işlenmiş ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in dil kurallarına dayalı görüşleri ortaya konulmuştur. Aynı zamanda bu makale ile Kur'an'ı doğru anlamada dil bilgisinin önemine ve *el-Hidâye* özelinde ulemânın konuya yaklaşımına dikkat çekilmiştir. Benzer çalışmalarda müellifin daha çok tefsir ve kıraat yönü işlenmiş, fakat dilbilimci yönünü esas alan böyle bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Nahiv, Tefsir, Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Hidâye

Abstract: Undoubtedly, the Qur'an is the most fundamental source of the Islamic religion. Muslim scholars have made every effort to ensure the its' accurate and clear interpretation. While researching this book full of wisdom, they benefited from many branches of science. No doubt, the science of nahw (Arabic grammar) is at the forefront of these sciences. The method of understanding and interpreting the Qu'ran with the science of grammar began to be seen in early period commentaries. Many exegetes have employed the principles and rules of nahw to interpret verses and derive legal and theological rulings. One of the commentators who tried to explain the verses of the Qur'an with this knowledge is Makkî b. Abî Tâlib (d. 437/1045). He made great contributions to the establishment of the Andalusian school of tafsîr. This scholar, while explaining, interpreting and presenting new views on the verses in his work called *al-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, made great use of his knowledge of Arabic grammar and built his views on these rules. In his work, he included the grammatical views of Sîbawayhi (d. 180/796), Farrâ (d. 207/822), Ahkfash (d. 215/830 [?]), Abu Ubayd (d. 224/838) of prominent linguists such as and made a choice among these views. In the interpretation of verses where there is more than one evidence, he gave priority to the evidence based on the rule of language. In some places, it was seen that he left the word completely to the linguists. The study presents an attempt was made to show the verses, some of them were examined and the views of Makkî b. Abî Tâlib based on language rules were revealed. Furthermore, this article draws attention to the importance of grammar in understanding the Qur'an correctly and the approach of the scholars to the subject, particularly in *al-Hidâye*. While previous studies have primarily focused on the author's interpretive methods and engagement with qirâ'ât (recitations), no substantial work has been found that analyses his linguistic approach in detail. This study seeks to address this important gap.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Nahw, Tafsîr, Makkî b. Abî Tâlib, al-Hidâye

Giriş

Nahiv ilmi, İslâm'ın erken döneminden itibaren üzerinde etkin bir şekilde çalışmalar yapılan bir disiplin olmuş ve teşekkülünü en erken tamamlayan ilimlerin başında yer almıştır. Nitekim genel kabule göre, bu ilmin kurucusunun Hz. Ali (öl. 40/661) veya Hz. Ali'nin öncülüğünde Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) olduğu rivayet edilmektedir. Nahiv ilminin ortaya çıkmasına etki eden unsurların başında Kur'an metninin hatalardan korunması ve muhafaza edilmesi yer almaktadır. Çünkü İslâm'ın yayılması ve Arap olmayan milletlerin Müslüman olmasıyla birlikte, *lahn* yani Kur'an'ın hatalı okunuşları ortaya çıkmış ve bu durum, yöneticileri son derece rahatsız etmiştir. Öyle ki, diğer ilâhî kitaplarda meydana gelen tahrifatın bir benzerinin Kur'an'da gerçekleşmesinden endişe edilmiştir. Bu bağlamda, ilk olarak *أَلْفَاعِلُ مَرْفُوعٌ، أَلْمَفْعُولُ مَنْصُوبٌ، أَلْمُضَافُ إِلَيْهِ مَجْرُورٌ* gibi basit şekilde nahiv kuralları belirlenmiştir. Ardından bu alana ilgi artmış ve Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs, Mısır gibi farklı bölgelerde kurulan dil ekollerinin etkisiyle, içerik bakımından zenginlik kazanmıştır. Fıkıh, tefsir, hadis, kelim gibi İslâmî ilimlerin başında öğrenilmesi gereken bir disiplin şeklini almış, bu ilimlerin temel taşı oluşturmıştır.¹

Müfessirler, Kur'an âyetlerini anlamada, yorumlamada ve âyetlerden yeni hükümler istinbât etmede nahiv ilminden oldukça yararlanmışlar ve bu ilmi, görüş ve düşüncelerine dayanak olarak göstermişlerdir. Bu şekilde nahiv ilminden yararlanan müfessirlerden birisi, Endülüs tefsir ekolünün oluşmasında büyük katkısı olan Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. Onun, *el-Hidâye* isimli eserine bakıldığında, kendisinin birçok âyetin tefsirinde nahiv ilminin kurallarına genişçe yer verdiği, bu kurallardan yararlandığı, yeni görüşler türettiği ve âyetleri özgün bir şekilde tefsir ettiği görülmüştür. Mekkî b. Ebî Tâlib, nahiv ilmini âyetlerin tefsirinde kullanan müfessirlerin ilki olmasa da eserinde çokça nahvî görüşlere yer vermesi, nahvî tevellere başvurusu ve düşüncelerini bu ilim ile desteklemesi, kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir. Bu durum, daha sonra yazılan eserlerde nahvin tefsir ilmine olan katkısının yoğun bir şekilde görülmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca Mekkî b. Ebî Tâlib, eserinde gramer bilgisini sadece Kur'an âyetlerinin tefsirinde kullanmamış fıkıh ve kıraat gibi farklı alanlara da yansıtmıştır. Özellikle fikhî hüküm bildiren âyetleri tefsir ederken, açıkça belirtmese de mensubu olduğu Mâlikî mezhebinin görüşlerini savunmuş ve nahiv kaideleri ile bu görüşleri desteklemiştir.²

Literatürde Mekkî b. Ebî Tâlib üzerine yapılan bazı çalışmalar şunlardır; Önen ve Fidanboy'un *Mekkî b. Ebi Talib İlmi Kişiliği ve Kıraat İlminin Temel Meseleleri* isimli eseri, Sanur'un *Mekkî b. Ebi Talib ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Nesih Problemine Bakışının Mukayesesi* isimli eseri, Can'ın *Mekkî b. Ebî Talib'in el-Hidâye İla Bulûğî'n-Nihâye Adlı Tefsirinde Kıraat-Anlam İlişkisi* isimli eseri, Kılıç'ın *Kırâat İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib ve Çardak'ın el-Hidâye'de Kırâat – Tefsir İlişkisi* isimli doktora tezleri, Öztürk'ün *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne an meâni-Kırâat Adlı Eseri* başlıklı yüksek lisans tezi, Barbaros'un *Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı ve "Müşkilü'l-Râbi'l-Kur'an"* ve Koyuncu'nun *Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Keşf 'an vücûhi'l-Kırâ'âtî's-Seb' Adlı Eserine Tercihü'l-Kırâ'at Bağlamında Bir Bakış* başlıklı makaleleri.³

¹ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1968), 13-14; Abdurrahman es-Seyyid, *Medresetü'l-Basratî'n-nahviyye neş'etühü ve tetavvuruhü* (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 51; Hudaş Mûsâ Muhammed Hammûd, *en-Nahv ve'n-nuhât el-medâris ve'l-hasâis* (Beyrut: 'Âlemü'l-Küttüb, 1423/2003), 13; Mustafa Keskin, *Nahiv İlminde Vâdih Türü Eserler ve ez-Zübeydî'nin Kitabü'l Vâdih Adlı Eseri* (Ankara: İlahiyât, 2020), 15.

² Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî el-Kurtubî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, thk. Muhammed Osmân (Beyrut: Dârü'l-Küttübî'l-İlmiyye, 2011), 2/200.

³ Hacı Önen - Ömer Fidanboy, *Mekkî b. Ebi Talib İlmi Kişiliği ve Kıraat İlminin Temel Meseleleri* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020); Rıdvan Sanur, *Mekkî b. Ebi Talib ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Nesih Problemine Bakışının Mukayesesi* isimli eseri (İstanbul: DBY Yayınları, 2023); Hüseyin Can, *Mekkî b. Ebî Talib'in el-Hidâye İla Bulûğî'n-Nihâye Adlı Tefsirinde Kıraat-Anlam İlişkisi* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2023); Servet Kılıç, *Kırâat İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib* (Erzurum:

Görüldüğü üzere Mekkî b. Ebî Tâlib üzerine yapılan çalışmalar, daha çok onun kıraat yönüyle ilgili olsa da Barbaros'un *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'an İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem* başlıklı yüksek lisans tezi,⁴ Mekkî'nin dilsel metodunu ortaya koymaya çalışan bir eserdir. Bu çalışmada ise, nahiv ilminin Kur'an tefsirine olan etkileri, anlam bakımından bir âyetin manasını baştan sonra değiştirip değiştirmeyeceği, bunun yanı sıra Kur'an tefsirinde nahiv bilmenin gerekliliği gibi konulara cevap aranmaktadır. Konuya açıklık getirmesi adına, *el-Hidâye*'de geçen bazı yerler örnek olması açısından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib'in birçok dilbilimciden alıntı yaptığı, nahiv kurallarına yer verdiği ve bazen bu kuralları, kendi düşüncesine dayanak olarak kullandığı görülmüştür. Ayrıca bazı ayetlerin tefsirinde sözü tamamen dilbilimcilere bırakması, onun dilbilimine ne denli önem verdiğinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

1. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı ve el-Hidâye Adlı Tefsiri

Mekkî b. Ebî Tâlib'in tam adı; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr'dır.⁵ Kayrevan'da 355/966 yılında dünyaya gelmiştir.⁶ Kaynaklarda ailesi ve çocukluğu hakkında geniş bilgi bulunmamakla birlikte erken yaştan itibaren ilimle uğraşması, hafızlığını tamamlaması, ilmi seyahatler gerçekleştirmesi ve herhangi bir işle meşgul olmaması gibi hususlar göz önüne alındığında, ailesinin varlıklı ve ilim sahibi kimseler olduğu kanaati oluşmaktadır.

Mekkî b. Ebî Tâlib'nin hayatını Kurtuba öncesi ve Kurtuba dönemi olmak üzere iki evreye ayırmak mümkündür. Genellikle Kurtuba öncesi dönemde, yetkin bir ilim adamı olmak için Mısır, Kayrevan, Hicaz, Şam ve Mekke gibi birçok yere ilmî seyahat gerçekleştirmiştir. Bu yerlerde kıraat, nahiv, fıkıh, tefsir, matematik, edebiyat gibi birçok alanda eğitim almış, yer yer hocalık yapmıştır. Muhammed Ebû Bekr el-Üdfüvî en-Nahvî el-Müfessir (öl. 388/998), Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im b. Galbûn (öl. 399/1009), Ebü'l-Hasan el-Abkâsî (öl. 405/1014), Muhammed b. Ca'fer el-Kazzâz en-Nahvî (öl. 412/1021), Ebü'l-Fadl el-Herevî (öl. 435/1033) başlıca hocalarıdır.⁷ Otuz sekiz yaşına geldiğinde, 393/1003 yılında bir daha ayrılmamak üzere Kurtuba'ya göç etmiş ve böylece Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kurtuba hayatı başlamıştır. Burada mütevazılığı ve ilmi kişiliği ile tanınmış, Mescidü'n-nuayle, Câmiu'z-zâhira, Câmiu Kurtuba gibi yerlerde müderrislik yapmıştır. Şöhreti şehir dışına taşmış ve farklı

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Fatih Çardak, *el-Hidâye*'de Kıraat – Tefsir İlişkisi (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Mahmut Şevket Öztürk, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne an meâni-Kıraat Adlı Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 2011); Ekrem Barbaros, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı ve "Müşkilü'l-râbi'l-Kur'an" Eserinde Kullandığı Yöntem", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)* (11), (Aralık 2022) s.178-197; Recep Koyuncu, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Keşf 'an vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb'* Adlı Eserine Tercihü'l-Kirâ'at Bağlamında Bir Bakış", *Mütefekkir* 6/12 (2019).

⁴ Ekrem Barbaros, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'an İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

⁵ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 2/304; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye/ Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Lübnânî, 1410/1989), 3/910; Vezîr Cemâlüddîn Ebî'l-Hasen Ali b.Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhür-ruvâti 'alâ enbâhi'n-nuhâti*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî/ Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1986), 3/313; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 9/569.

⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 3/910; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/313-314.

⁷ Ayrıntılı bilgi ve diğer hocaları için bk. Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/304; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 3/910-911; Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüsü*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye/ Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Lübnânî, 1410/1989), 2/627; Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdeba*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2712; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/569; İmâm Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstrasser (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/270; Ahmed Hasan Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'an*, (Umman: Dârü 'Ammân, 1417/1997), 55-61.

bölgelerden ve ülkelerden birçok ilim talebesi kendisinden ders üzere, Kurtuba'ya gelmiştir.⁸ Yaklaşık kırk dört yıl boyunca Kurtuba'da sayısız bilginin yetişmesine katkı sunmuştur. Bu bilginlerden bazıları; Abdullah b. Süleyman (öl. 419/1028), Ebû Ca'fer el-Kindî (öl. 454/1062), Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî (öl. 454/1062), Ebû Mervân et-Temîmî (öl. 456/1063), Ebû Abdillâh er-Ru'aynî'dir (öl. 476/1083).⁹

Mekkî b. Ebî Tâlib, ömrünü ilme adanmış büyük bir âlimdir. Yaşadığı dönemde şeyhü'l-Endülüs, el-İmâm, üstâdü'l-mücevvîdîn, imâmü'l-Kur'ân fî vaktihî, hâtemü'l-eimmeti'l-Kur'ân bi'l-Endelüsü, kurrâ, edip, hafız, âlim, allâme, muhakkik, ârif, dilbilimci, ehli tebahhur, ehli tefennün gibi¹⁰ birçok övgü dolu lakap ile anılmıştır. Kullanılan bu lakaplar, onun Kur'ân ilimlerinde ne denli yetkin bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Hayatını ilme adayan bu bilgin, 437/1045'te seksen iki yaşında vefat etmiştir. Yoğun bir katılımla cenazesi Kurtuba'da Rabaz Kabristanı'na defnedilmiştir.¹¹

Mekkî b. Ebî Tâlib'in eserlerine gelince onun kıraat, tefsir, nahiv, edebiyat, fıkıh, ibadet, öğüt, rüya tabiri gibi birbirinden farklı konularda eser yazan çok münbit bir âlim olduğu görülür. Eserlerinin sayısı İbn Beşkûvâl'a (öl. 578/1183) göre seksen, Dabbî'ye (öl. 599/1203) göre seksen beştir.¹² Eserleri genellikle ciltler halinde olup, bazılarının sayısı yetmiş kadar olduğu rivayet edilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda geniş hacimli eserler tedvin ettiği anlaşılmaktadır. Belli başlı eserleri şunlardır; *et-Tefsîrâ fî'l-kırâ'âtî's-seb'a*, *el-Keşf an vücûhi'l-kırâ'âtî's-seb'a ve ilelihâ ve hucecihâ*, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*, *Kitâbü Tefsîri müşkili i'râbi'l-Kur'ân*, *Şerh'u Kellâ ve Belâ ve Ne'am ve'l-vakfu alâ külli vâhidetin min hünne fî Kitâbillâhi 'Azze ve Celle*, *Dühûlu hurûfî'l-cerri ba'duhe mekene ba'din*, *el-Hidâye fî fıkhi'l-Mâlikî*, *el-Me'sûr 'an Mâlikî fî ahkâmî'l-Kur'ânî*, *'İlelû hecei'l-Mushafî*, *el-Müntekâ fî'l-ahbâr*, *İslâmü's-Sahâbeti*.¹³

Mekkî b. Ebî Tâlib'in, ömrünün sonuna doğru kaleme aldığı düşünülen *el-Hidâye* adlı kitabı, içerik ve hacim bakımından en geniş ve en meşhur çalışması kabul edilmektedir. Tam adı; *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân-i ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmihî*'dir.¹⁴ Kitap, günümüzde nüshalar halinde bulunmaktadır. Bu nüshalar genellikle Fas'ın başkentinde bulunan Rabat Umumi Kütüphanesi'nde farklı numaralar ile kayıtlıdır.¹⁵ *el-Hidâye*, tefsir alanında Bakî b. Mahled'in (öl. 276/889) kaleme aldığı *Tefsîru'l-kebîr* veya *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinden sonra, Endülüs'te yazılan ikinci önemli çalışma olarak kabul edilmiştir. Bu yönüyle, Endülüs tefsir ekolünün meydana gelmesine büyük katkı sağlamış ve ardından gelen birçok müfessiri etkileyip yol gösterici olmuştur. *el-Hidâye*'den en çok etkilenen bilginlerin başında İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147) gelmektedir. Zira *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli tefsirine üslup ve içerik

⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 3/911; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2713; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1397/1977), 5/277; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikemi, 1417/1997), 115.

⁹ Geniş bilgi ve diğer talebeleri için bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 3/910; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2713; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/569-570; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hassân Abdulmennân (Lübnan: Beytül-Efkâr, 2004), 3/3934; Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib*, 62-71.

¹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2712; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/569; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/270; Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib*, 47-48.

¹¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 3/911; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-ruvât*, 3/315; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2713; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/277.

¹² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 3/910-911; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/627; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/3934.

¹³ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-ruvât*, 3/315-317; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/275-276; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2713; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/270; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/286; Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib*, 113-132.

¹⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-ruvât*, 3/315; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/275; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 114.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/275; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 114; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/286; Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib*, 109-113.

bakımından bakıldığında kitap ile büyük bir benzerlik taşıdığı görülmektedir.¹⁶ Ayrıca birçok âyetin tefsirinde *el-Hidâye*'den doğrudan alıntı yapılmış, bazen de üstü kapalı bir şekilde Mekki b. Ebî Tâlib'in görüşü aktarılmıştır.¹⁷

2. Nahiv - Tefsir İlişkisi

Nahiv ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan birçok etken bulunmaktadır. Bu etkenlerin başında şüphesiz Kur'ân metninin doğru okunması, anlaşılması ve korunması yer almaktadır. Bu amaçla Basralı Ebü'l-Esved ed-Düelî öncülüğünde ilk dil çalışmaları başlamıştır. Zamanla nahiv ilmine ilgi artmış ve Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs ve Mısır gibi farklı bölgelerde dil ekolleri/okulları kurulmuştur. Nahiv ilminin içerik bakımından zenginlik kazanması, Kur'ân'ın tefsirinde müfessirlere katkı sunmuştur. Bu ilim dalı, özellikle başka âyetler veya hadisler ile tefsiri bulunmayan yerlerde âyetlerin yorumlanmasına, doğru anlaşılmasına ve yeni görüşler türetilmesine büyük katkısı olmuştur. Bu durum, müfessirler nezdinde nahvin önemini daha da arttırmıştır. Nitekim Muhakkem el-Hevvârî (öl. 280/893), İbn Ebü'd-Dünyâ (öl. 281/894), Kadî Abdülcebbar (öl. 415/1025), Zemahşerî (öl. 538/1144), Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî (öl. 911/1505) ve daha birçok bilgin, nahiv ilmi öğrenilmeden Kur'ân'ın tam manasıyla anlaşılmayacağından söz etmiş ve bu ilmi, bir müfessirin bilmesi gereken ilimlerin başında zikretmişlerdir.¹⁸

Kisâî (öl. 189/805), Ferrâ (öl. 207/822), Ahfeş (öl. 215/830 [?]), Zeccâc (öl. 311/923) ve Nehhâs (öl. 338/950) gibi bilginlerin, Kur'ân âyetlerini dilbilimsel yönden ele alan *Meâni'l-Kur'ân* eserleri, nahiv-tefsir ilişkisine büyük katkı sunmuştur.¹⁹ Bu bilginlerin ardından gelen birçok müfessir, dilbilimcileri referans alıp nahiv görüşlerine yer vermiştir. Örneğin ahkâm tefsirlerinin öncülerinden kabul edilen Cessâs'ın (öl. 370/980) *Ahkâmu'l-Kur'ân* eserine bakıldığında; Kisâî, Ferrâ, Asmaî (öl. 216/831), Ebü Ubeyd, İbn Kuteybe (öl. 276/889), Müberred, Zeccâc gibi birçok dilbilimcinin görüşüne yer verdiği ve nakillerde bulunduğu görülmektedir.²⁰ Benzer şekilde Mekki b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), çalışmanın konusu olan *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* adlı eserinde, Kur'ân âyetlerinin tefsir edilmesinde, yorumlanmasında ve yeni hüküm çıkartılmasında başta Sîbeveyhi, Ahfeş, Ebü Ubeyd olmak üzere birçok dilbilimcinden yararlanmışlardır.²¹

Nahiv ile tefsir ilimleri arasındaki etki karşılıklı olmuştur. Nahiv ilmi müfessirlere, âyetlerin tefsir edilmesinde yarar sağlarken, âyetlerin nazmı nahiv ilminin kurallarını ihdâs etmede dilbilimcilere yarar sağlamış ve temel dayanağı olmuştur. Zira hiç kuşkusuz, Arap dilinin en fasih ve en güvenilir metni Kur'ân'dır. Dilbilimciler, nahiv kurallarını oluştururken çeşitli usullerin yanı sıra Kur'ân âyetleri ile ihticâcî en temel dayanak olarak görmüşlerdir. Örneğin, dilbilimcilerin öncülerinden kabul edilen Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* eserine bakıldığında, yaklaşık dört yüz yerde Kur'ân'dan delil getirdiği

¹⁶ Mekki, *el-Hidâye*, "Mukaddimetü't-tahkik", 1/198-199.

¹⁷ Bazı örnekler için bk. Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 1/42, 49, 57, 68, 75, 77, 88, 96, 105, 120, 123, 130, 133, 148.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Hüd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. el-Hâcc b. Saîd Şerifi (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 1/71; Ebü'l-Hasen b. Ahmed Kadî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire, 1996), 606-608; Bedrüdîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fazl ed-Dimyâtî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1428/2006), 24, 510; Abdurrahman b. Ebü Bekir Celaledîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Hey'etül-Misriyye, 1394/1974), 4/213-216; Mustafa Keskin, "Tefsirde Nahivin Rolü: Cessâs'ın Ahkâmü'l Kur'an Örneği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/11 (2019), 976.

¹⁹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/145-147; Keskin, "Tefsirde Nahivin Rolü: Cessâs'ın Ahkâmü'l Kur'an Örneği", 976-977.

²⁰ Mustafa Hocaoglu, *Usûl Açısından Ahkâm Tefsiri -Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örneği-* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 85-86.

²¹ Çalışmada 3. başlık olarak yer alan *Tefsirde Nahvin Rolü: el-Hidâye'den Örnekler* kısmında, konuya dair birçok örnek yer almaktadır.

görülmektedir.²² Nahiv kuralları oluşturulurken Kur'an'ın temel alınmasına şu âyet örnek olarak gösterilebilir; ...وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ. “Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının...”²³ Hamza kıraatine göre âyette geçen ‘الأَرْحَامَ’ kelimesi, cer harekesiyle ‘الأَرْحَامَ’ şeklinde telaffuz edilmiştir. Bu haliyle kelime gramer açısından, kendisinden önce geçen ‘به’ deki *hî*’nin (ه) üzerine atfedilmiş olur. Bu şekilde zamir üzerine ism-i zâhir atfedileceği esnada harf-i cerrin tekrar iade edilmesi ve ifadenin ‘به وَ بِالْأَرْحَامَ’ şeklinde olması gerekir. Ancak âyette harf tekrarı yapılmadan atıf yapılmıştır. Bundan dolayı, bazı dil âlimleri bu âyeti delil göstererek ism-i zâhirin, zamir-i mecrûr üzerine atfedileceği zaman harf-i cerrin iade edilmesine gerek olmadığına hükmetmişlerdir.²⁴

Netice olarak nahiv ilmi, Kur'an metninin anlaşılmasında ve yorumlanmasında müfessirlere katkı sağlamıştır. Kur'an'ın nazmı ise, bu ilmin kurallarını belirlemeye imkân sunmuş ve temel dayanak olmuştur. Ayrıca bu ilim dalı, müfessirlerin dışında, Kur'an âyetlerinden fikhî hüküm istinbât etmek isteyen fakihlere, kelim ilmini ilgilendiren âyetlerin yorumlanmasında kelamcılara, hâsılı İslâmî ilimler ile ilgilenen tüm bilginlere yardımcı ve yol gösterici olmuştur.

3. Nahiv İlminin Kur'an Tefsirine Etkisi: *el-Hidâye*'den Örnekler

Mekkî b. Ebî Tâlib, birçok âyetin tefsirinde nahiv ilminden yararlanmış. Özellikle müfessirler arasında hararetli tartışmaların yaşandığı yerlerde, kendi görüşünü desteklemek adına nahiv kurallarına ve bu kuralları savunan dilbilimcilere geniş yer vermiştir. Kimi âyetlerin tefsirinde ise bizzat görüş bildirmekten kaçınmış ve dilbilimcilerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Çalışmada, konuya açıklık getirmesi bakımından, birtakım örneklerle yer verilmiştir. Bu yerler seçilirken, benzer çalışmalarda²⁵ yer alan konular ile aynı olmamasına dikkat edilmiştir.

3.1. İ'râb'ın (Terkîb'in) Tefsire Etkisi

Bir kelimenin cümle içindeki fâil, meful, vb. konumuna ve bu konuma göre alması gereken harekeye *i'râb* denir.²⁶ Genellikle basit cümlelerin analizi (yani cümlenin fiilini, failini, mefulü vb. bulmak) kolaydır. Fakat uzun ve birleşik cümlelerin terkîb yapısı karmaşık olabilir veya birden fazla terkîb yapılabilir. Bu durum, âyetlerin farklı şekillerde yorumlanmasına imkân tanır. Örneğin;

“O, (hayvanlardan) sekiz eşi de yaratandır: (Erkek ve dişi olarak) koyundan iki, keçiden de iki”²⁷ âyetinde geçen ‘ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ’ *sekiz çift* ifadesi nasb harekesiyle gelmiş ve bu ifadenin niçin bu şekilde geldiği, hangi âmil ile ilişkili olduğu hakkında farklı terkîbler

²² Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddin es- Süyûtî, *el-İktirâh fî usûl'i-nahv*, Abdulkâkım 'Atiyye, 2. Basım (b.y.: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006), 39; Saîd el-Efgânî, *Fî usûl'i-nahvi* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987), 28; Mahmûd Ahmed en-Nahle, *Usûlû'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Dârü'l-'Ulûmî'l-'Arabiyye, 1407/1987), 34; Keskin, “Tefsirde Nahivin Rolü: Cessas'ın Ahkâmı'l Kur'an Örneği”, 976-977.

²³ en-Nisâ 4/1. *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

²⁴ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûl'i-nahv*, 40; Nahle, *Usûlû'n-nahvi'l-'Arabî*, 46. Ayrıca nahiv - tefsir ilişkisi ve birbirlerine etkisi için bk. Ali Cüneyt Eren, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi”, *ISAV, III. Kur'an Araştırmaları Sempozyumu* (İstanbul: Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, 2002), 36/257-267.

²⁵ Nahiv-tefsir ilişkisine değinen farklı çalışmalar mevcuttur. Örneğin; Cüneyt, *Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi*; Ögmüş, *Nahvin Kur'an'ın Anlaşılmasına Etkisi Bağlamında İbn Medâ el-Kurtubî'nin Kitâbü'r-Red 'ale'n-nuhât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*; Keskin, *Tefsirde Nahivin Rolü: Cessas'ın Ahkâmı'l Kur'an Örneği*; Eroğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Arap Diline Etki ve Katkıları* gibi makaleler yapılan çalışmalardan bazılarıdır.

²⁶ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü'l-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnân, 1985), 29; Taceddin Uzun, *Sarf– Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Matbaası, 1997), 51.

²⁷ el-En'âm 6/143.

Müfessirler ve dilbilimciler arasında üzerinde en fazla konuşulan ve tartışılan örneği; اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ³² âyetinin ilk kelimesi olan ‘اَلْحَمْدُ’ nün terkihi ve başındaki *el*’in (ال) cümleye kattığı anlamın ne olduğu konusudur.³³ Bu çalışmada, farklı örnek olması açısından اَلْكَافِرِينَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ وَاسْتَكْبَرَ اَبٰى اِٰلِيسَ اِلَّا aİblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler; İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştur”³⁴ âyeti değerlendirilmiştir.

Âyette geçen ‘اَلْكَافِرِينَ’ cümlesindeki ‘اَلْكَافِرِينَ’ kelimesi *el* (ال) harfi ile marife olarak gelmiştir. Henüz ortada kâfirler zümresi mevcut değilken bu şekilde gelmesi akıllara kâfirler belirli mi, kâfirlerin hepsi mi, yoksa daha önce başka kâfirler mi vardı? gibi soruları getirmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib, bu ifadenin tefsirinde İbn Abbâs’tan (öl. 68/687-88) gelen şu rivayete yer vermiştir:

*Allah, daha önce bir zümre yaratmış ve bu zümreye, Âdem’e secde etmelerini emretmişti. Fakat bu zümre, Allah’ın emrine karşı geldi ve Allah, bu zümreyi yok etti. Ardından başka bir zümre yarattı ve aynı emri onlara söyledi, karşı gelince onlarda helak oldu. Daha sonra Allah, melekleri yarattı ve aynı emri meleklerle söyledi. Melekler Allah’ın emrine uyarak Âdem’e secde ettiler. Ancak içlerinden iblis, kibirlenerek Allah’ın emrine karşı geldi ve kâfirlerden oldu.*³⁵

Bu açıklamalardan sonra Mekkî ‘اَلْكَافِرِينَ’ kelimesiyle, daha önce Allah’ın emrine karşı gelen zümre kastedildiğini ve âyetin ‘اَلْكَافِرِينَ اَبٰى اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا اِٰلِيسَ اِلَّا aİdem’e secde etmeyi reddeden kimselerden oldu’ takdirinde olduğunu bildirmiştir.³⁶

‘اَلْكَافِرِينَ’ kelimesinin *el* (ال) ile marife olarak gelmesini Vâhidî (öl. 468/1076) ve Beyzâvî (öl. 685/1286), kâfir kimselerin Allah’ın ilminde belirli/muayyen kimseler olmasıyla;³⁷ Zemahşerî ise, *el*’in (ال) cins anlamı ifade etmesi ve iblisin, şeytan ve cinlerden oluşan kâfirler cinsinden olmasıyla açıklar.³⁸ Bu müfessir ve dilbilimcilerin açıklamalarına göre, daha önce herhangi bir kâfir zümresi mevcut değildir.

Netice olarak ‘اَلْكَافِرِينَ’ kelimesinin lâm-ı ta’rîf ile marife olarak gelmesi hakkındaki yorumları iki şekilde toplamak mümkündür. Bunlar; geçmişte herhangi bir kâfir grubu olmayıp, lâm-ı ta’rîf ile kâfir cinsine veya Allah katında malum olan gelecekteki kâfirlere işaret edilmiş olması veya geçmişte bir kâfir grubu olup, lâm-ı ta’rîf ile iblisin bu gruptan olduğuna işaret edilmiş olmasıdır. Mekkî b. Ebî Tâlib tefsirinde ‘اَلْكَافِرِينَ’ ile daha önce Allah’a karşı gelmiş kâfir grubunun kastedildiğini desteklemiştir. Bu durumda lâm-ı ta’rîfi *ahd-i zikrî*³⁹ anlamında kullanılmış olur.

1413/1992), 1/214-220; Nejdet Gürkan, “Arapça’da “El” Takısı ve Fonksiyonları” *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (Kış 2004), 363.

³² el-Fâtîha 1/2.

³³ Geniş bilgi ve daha farklı görüşler için bk. Ebû İshâk ez-Zeccâc İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), 1/45; Mekkî, *el-Hidâye*, 1/236-237; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1418/1998), 1/105-1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420), 1/101-107.

³⁴ el-Bakara 2/34.

³⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/318, 4/100.

³⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/318, 4/100.

³⁷ Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed el- Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dârü’l-Kalem – Beyrut: Dârü’ş-Şâmiyye, 1415/1995), 1/100; Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar’aşlî (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1418), 1/71.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/254.

³⁹ Daha önce nekra olarak gelen bir ismin, ikinciye marife olarak gelmesi ve bundan önceki nekra ismin kastedilmesi. Örn; ‘جَاءَ صَنِيفٌ، أَكْرَمْتُ الصَّنِيفَ’. Geniş bilgi için bk. Bâbetî, *el-Mu’cemu’l-mufasssal*, 1/219-220.

3.2.2. Atıf Harfi Vâv (و) ve Mâtuf - Mâtufun aleyh

İki veya daha fazla kelime ve cümleyi harfler aracılığıyla birbirine bağlamaya atıf denir.⁴⁰ Atıf yapılan bir cümlede genellikle şu üç şey bulunur; mâtufun aleyh (üzerine atfedilen/tabi olunan/bağlanan), atıf harfi ve mâtuf (kendisi atfedilen/bağlanan/tabi olan).⁴¹ Bazı birleşik ve karmaşık cümlelerde birden fazla mâtufun aleyh olmaya uygun kelime bulunur. Bu durum, mâtufun aleyhin tercihinine göre Kur'ân âyetlerinden birden fazla yorumun elde edilmesine zemin hazırlar. Örneğin;

وإِبراهيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ
Allah'a kulluk edin"⁴² âyetinde geçen 'وإِبراهيمَ' deki vâv (و) harfinin atıf anlamı ifade etmesi durumunda, mâtufun aleyh hakkında farklı görüşler zikredilmiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib, 'وإِبراهيمَ' kelimesinin nereye atfedileceği hususunda Kisâi'nin görüşüne yer vermiş ve bu görüşün yerinde bir tefsir olduğunu bildirmiştir. Bu görüş şöyledir; 'وإِبراهيمَ' deki vâv (و) atıf harfi, 'إِبراهيمَ' ise mâtuftur. Mâtufun aleyh, bir önceki âyet olan فَانْجِئْنَا وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ "Biz de onu (Nuh'u) ve gemide bulunanları kurtardık ve bunu âlemlere bir ibret kıldık"⁴³ cümlesinde geçen فَانْجِئْنَا deki hû (هـ) zamiri olup âyet, 'وإِبراهيمَ' Biz, Nuh'u ve İbrahim'i kurtardık' tevilindedir.⁴⁴ Mekkî, âyeti bu şekilde tefsir etmiş ve mâtufun aleyhin فَانْجِئْنَا deki hû (هـ) zamiri olduğunu benimsemiştir. Yapılan bu atfa göre âyetin tam olarak Biz, Nuh'u ve İbrahim'i ve gemi ashâbını kurtardık' şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu şekilde yapılan atıfta kanaatimizce, Hz. İbrahim'inde tufanı yaşadığı ve kurtulanlar ile birlikte gemide bulunduğu tevehhümü ortaya çıkmakta ve bu şekilde yapılan atfın anlam karışıklığına sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla böyle bir atfın yapılmasının uygun olmadığını düşünölmektedir.

Mâtufun aleyh hakkında bir diğer yaklaşım şu şekildedir;

Zeccâc, Ebü'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983), İbn Âşûr (1879-1973) gibi bilginler, 'وإِبراهيمَ' kelimesinde atf-ı ba'îd (uzağa atıf) yapmışlar ve iki önceki âyet olan وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ "Biz, Nuh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik"⁴⁵ deki Nuh (نُوحًا) kelimesini mâtufun aleyh olarak görmüşlerdir. Bu durumda âyet; وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَ إِبْرَاهِيمَ Biz, Nuh'u ve İbrahim'i peygamber olarak gönderdik' tevilinde olur.⁴⁶

Görüldüğü üzere, 'وإِبراهيمَ' ifadesinde yapılan atıflar neticesinde âyetten; Biz, Nuh'u ve İbrahim'i kurtardık veya Biz, Nuh'u ve İbrahim'i peygamber olarak gönderdik şekliyle iki farklı anlam ortaya çıkmıştır. Fakat 'وإِبراهيمَ' deki vâv (و) harfinin atıf harfi olması yerine, ibtidâ (başlangıç) harfi kabul edilmesi ve 'إِبراهيمَ' ifadesinin yeni bir konunun başlangıcı olarak görülmesinin daha uygun olduğu düşünölmektedir. Nitekim Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) ve Ahmed Mustafa el-Merâgî

⁴⁰ Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, thk. İbn Ebî Şeneb (Cezair: Jules Carbonel Matbaası, 1926), 30; Ebü Bekr ez-Zübeydî el-İşbîlî en-Nahvî, *Kitâbü'l-vâzih*, thk. Abdülkerîm Halife, 2. Basım (Amman: Dârü Celîsi'z-Zamân, 2011), 68; Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 127.

⁴¹ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbn Hâcib*, thk. Yahyâ Beşîr el-Mısırî (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996), 1/1019; Uzun, *Sarf – Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 11.

⁴² el-Ankebût 29/16.

⁴³ el-Ankebût 29/15.

⁴⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/394.

⁴⁵ el-Ankebût 29/14.

⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/164; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî el-müsemma Bahru'l-ulûm*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 2/534; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 20/2024.

(1883-1952) gibi bilginler bu şekilde düşünmüşler ve âyetleri birbirinden ayırarak olayları bağımsız değerlendirmişlerdir.⁴⁷

3.2.3. Min (مِنْ) Harf-i Cerrinin Teb'îz Anlamı

Min (مِنْ) harf-i cerri, bulunduğu cümlelerin anlam bütünlüğüne göre birden fazla mana ifade eder. Örneğin; ibtidâ, tebyîn, teb'îz, tahsis, ta'lîl (sebebiyet), zâit, fî (في), bedel, 'alâ (على), ilsâk ve mücâveze gibi anlamlar, *min*'in başlıca ifade ettiği anlamlardır.⁴⁸ Harf-i cerrin birden çok anlam ifade etmesi âyetlerin tefsirinde, müfessirlere kolaylık sağlamış ve özgün düşüncelerine imkân tanımıştır. Mekkî b. Ebî Tâlib, diğer müfessirler gibi harf-i cerrin zengin anlam içeriğinden olukça yararlanmıştır. Özellikle *bir şeyin parçası, bir kısmı, cüzü* gibi anlamlara⁴⁹ gelen *min*'in (مِنْ) teb'îz anlamına, on farklı âyetin tefsirinde yer vermiştir.⁵⁰ Bu yerlerden bazıları şunlardır;

وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ "...ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar."⁵¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *min*'in *teb'îz* anlamına binaen 'مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ' ifadesini, 'بَعْضُ الَّذِي رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ' şeklinde tefsir etmiştir.⁵² Bu durumda âyet; *Rızık olarak verdiğimizden birazını/bir kısmını Allah yolunda harcarlar* anlamında olur.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيُتْلَوْنَ لَكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصِّدِّ... "Ey iman edenler! Andolsun, Allah sizleri av(lar) ile elbette deneyecek..."⁵³ Mekkî, 'مِنَ الصِّدِّ' ifadesini, 'بَعْضُ الصِّدِّ bazı avlar' şeklinde tefsir etmiştir.⁵⁴

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ... "Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve bana sözlerin yorumunu öğrettin..."⁵⁵ âyetle geçen 'مِنَ الْمُلْكِ' ve 'مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ' ifadelerini ise 'بَعْضُ الْمُلْكِ' ve 'بَعْضُ' şeklinde tefsir etmiştir.⁵⁶

فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ... "Şu hâlde, kim mü'min olarak bir salih amel işlerse..."⁵⁷ âyetteki 'مِنَ الصَّالِحَاتِ' ifadesini, 'شَيْئًا مِنَ الصَّالِحَاتِ' şeklinde tefsir etmiştir.⁵⁸

Netice olarak Mekkî b. Ebî Tâlib tefsirinde, *min* harfi cerrinin on âyetle *teb'îz* anlamında olduğunu bildirmiş, âyetleri bu anlama göre tevîl ve tefsir etmiştir. İlgili âyetlerde bazı müfessir ve dilbilimcilerin görüşleri Mekkî b. Ebî Tâlib ile benzerlik gösterirken, bazıları farklı yorumlarda bulunmuştur.⁵⁹

⁴⁷ Geniş bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân fî te'vîli 'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 20/18; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî* (Mısır: Mustafa el-Bâbî Matbaası, 1365/1946), 20/124.

⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzelî (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, ts.), 4281; Sâmarrâi, *Meânî'n-nahvi*, 3/80-82; Mustafa el-Galâyînî, *Câmi 'u'd-dürûsi'l-'Arabîyye*, thk. Abdilmün'im Hafâcî, 30. Basım (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1414/1994), 3/172-173; Sefa Erkmen, *Arap Dilinde Harf-i Cerler ve Ahkâm Ayetlerinde Manaya Etkisi: Cessâs Örneği* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 36-39.

⁴⁹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Tâmir – Enes Muhammed eş-Şâmî – Zekerîyyâ Câbir Ahmed (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1430/2009), 102; Uzun, *Sarf – Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 131.

⁵⁰ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/268, 296, 2/77, 366, 468, 3/564, 4/55, 564, 6/195, 7/250.

⁵¹ el-Bakara 2/3.

⁵² Mekkî, *el-Hidâye*, 1/268.

⁵³ el-Mâide 5/94.

⁵⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/296.

⁵⁵ Yûsuf 12/101.

⁵⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/564.

⁵⁷ el-Enbiyâ 21/94.

⁵⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*, 4/564.

⁵⁹ İlgili âyetlerde geçen *min* harfinin anlamın zâit veya tebyîn olduğunu bildiren müfessirler mevcuttur. Bu anlamlar için bk. Mekkî, *el-Hidâye*, 1/268, 296, 2/77, 366, 468, 3/564, 4/55, 564, 6/195, 7/250.

3.2.4. İstisnâ Edatı İllâ'nın (إِلَّا) Anlama Etkisi

Bir cümlelin ifade ettiği genel hükümden parçayı, eşyayı, insanı vb. herhangi bir şeyi ayrı tutmakla istisnâ yapılmış olur.⁶⁰ İstisnâ yapılan cümlede genellikle *müstesnâ minh* (kendisinden çıkartılan), *istisnâ edatı* ve *müstesnâ* (hükümden çıkan/ayrı tutulan) öğeleri yer alır. Örneğin; *جَاءَ الطَّلَبُ إِلَّا أَحْمَدَ Ahmet hariç/dışında öğrenciler geldi* cümlesinde geçen 'الطَّلَبُ' kelimesi müstesnâ minh, 'إِلَّا' istisnâ edatı, 'أَحْمَدُ' ise müstesnâdır. Bazı birleşik ve karmaşık cümlelerde müstesnâ minh olan kelimenin belirlenmesi güç olabilir veya müstesnâ ile müstesnâ minhin aynı cins/türden olup olmadığı kesin olarak ayırt edilemeyebilir. Bu durum, âyetlerin birbirinden farklı yorumlanmasına sebep olur. Örneğin, Kur'an'da yedi yerde 'إِلَّا إِبْلِيسَ' istisnâsı geçmektedir. Bu âyetlere bakıldığında beş yerde *فَلَمَّا لِلْمَلَكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا* "Bunun üzerine bütün melekler saygı ile eğildiler. Ancak İblis, (eğilmedi)"⁶¹ şeklinde, iki yerde *إِلَّا إِبْلِيسَ* "Âdem için saygı ile eğilin" demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişlerdi"⁶² şeklinde birbirine benzer cümleler kullanılmıştır. Fakat 'إِلَّا إِبْلِيسَ' ifadesinin muttasıl ve munkatı' istisnâ⁶³ olması tartışma konusudur. Eğer muttasıl istisnâ kabul edilirse iblis melekler grubuna dâhil edilmekte ve melek olduğu anlaşılmakta; munkatı' istisnâ kabul edilirse iblisin meleklerden ayrı bir varlık olduğu anlaşılmaktadır.

Mekkî b. Ebî Tâlib, 'إِلَّا إِبْلِيسَ' istisnâsı hakkında kesin bir yorum yapmaktan kaçınmakla birlikte, bu istisnânın geçtiği neredeyse tüm yerlerde İbn Abbâs'ın görüşünü nakletmiş ve bu görüşü desteklemiştir. Bu görüş şöyledir; günah işlemekten önce iblisin adı *azâzîl*'di ve yeryüzünde yaşayan meleklerden biriydi. Meleklerin en çok ibadet edeni ve en çalışkanıydı. Kibirlenip secde etmeyince *cin* diye isimlendirildi.⁶⁴ Bu tefsire göre, 'إِلَّا إِبْلِيسَ' muttasıl istisnâ, 'الْمَلَكَةُ' ise müstesnâ minhtir. Bu istisnâya göre, şeytanın daha önce meleklerin bir üyesi olduğu anlaşılmaktadır. 'إِلَّا إِبْلِيسَ' istisnâsı hakkında bazı müfessir ve dilbilimcilerin görüşleri şöyledir;

İbn Atıyye el-Endelüsî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273) ve en-Nesefî (öl. 710/1310) gibi bilginler, 'إِلَّا إِبْلِيسَ' ifadesinin muttasıl istisnâ olduğunu ve bu istisnâya göre âyetin zahirinin iblisin melek olduğuna işaret ettiğini bildirmişlerdir.⁶⁵ Ayrıca İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53), İbn Müseyyeb (öl. 94/713), Katâde (öl. 117/735), İbn Cüreyc (öl. 150/767), Ebû'l-Hasen b. el-Bâzîş el-Gırnâtî (öl. 528/1133) ve daha birçok bilginin, iblisin önceleri melek olduğundan bahsetmesi,⁶⁶ bu düşüncüyü doğrular niteliktedir.

Zeccâc, Mâtürîdî ve Mâverîdî (öl. 450/1058) gibi bilginler ise, Arap gramerinde müstesnâ ile müstesnâ minhin aynı cins ve türden olması şartının olmadığını ve farklı cinslerin birbirinden istisnâ yapıldığını, dolayısıyla 'إِلَّا إِبْلِيسَ' ifadesinin munkatı' istisnâ kabilinden olduğunu ve böylece iblisin melekler zümresine dâhil edilmediğini savunmuşlardır. Nitekim yaratılış bakımından Âdem topraktan, iblis ateşten, meleklerin ise nurdan yaratılması her üç varlığında farklı cins ve türden olduğunu göstermektedir. Ayrıca *لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ* "Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı

⁶⁰ Ebû Bişr b. Amr b. Osmân b. Kanber Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. Basım (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 2/309; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 510-511; Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 22.

⁶¹ el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

⁶² el-Hicr 15/30-31; Sâd 38/73-74.

⁶³ Ayrıntılı bilgi hakkında bk. Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 510-511; Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cem'u'l-cevâmi'*. thk. Ahmet Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 2/183-196.

⁶⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/11, 4/333.

⁶⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/124; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Baradûnî-İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384/1964), 1/294; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızüddîn en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bûdeyvi (Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/80.

⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 1/294.

gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan (melekler vardır)⁶⁷ âyeti, iblisin melek olmadığını göstermekte ve Allah'ın emrine karşı gelmesi, bu âyetin zahirine ters düşmektedir. Bu da onun, meleklerden farklı bir varlık olduğunun bir delilidir.⁶⁸

Netice olarak, âyette geçen 'إِلَّا إِبْلِيسَ' ifadesi iki anlama hamledilir. Bunlar; istisnânın çeşidine göre, iblisin melek cinsinden varlık olduğu veya melekten farklı bir varlık olduğu yönündedir. Mekkî b. Ebî Tâlib, bu konuda kesin yorum yapmamışsa da sıkça İbn Abbâs'ın görüşüne yer vermesi, bu görüşe katıldığını göstermektedir. Zemahşerî'de benzer bir şekilde âyet hakkında yorum yapmaktan kaçınmış fakat âyetin her iki istisnâya uygun olduğunu bildirmiştir.⁶⁹ Gramer açısından bakıldığında Zemahşerî'nin ifade ettiği gibi âyetin her iki istisnâ çeşidini ifade etmeye uygun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iblisi, melek grubuna dâhil etmek isteyen müfessir, istisnâyı muttasıl olarak; iblisi başlı başına ayrı bir varlık olarak görmek isteyen müfessir ise, istisnâyı munkatı' olarak değerlendirecektir.

3.2.5. Mâ (مَا) Edatının Anlama Etkisi

Arap gramerinde mâ (مَا) edatı soru, ism-i mevsûl, nâfiye (olumsuzluk), şart vb. birçok anlam ifade etmektedir.⁷⁰ Bu durum, bazı âyetlerin tefsirinde birbirinden farklı, hatta tamamen birbirine zıt anlam elde edilmesine sebep olmuştur. Örneğin;

لَنُنْذِرَ قَوْمًا مَّا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ “Ataları uyarılmamış, bu yüzden de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için (Bu Kur'an, Allah tarafından indirilmiştir)”⁷¹ âyetinde geçen 'مَا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ' deki mâ (مَا)'ya yüklenen anlama göre, âyet iki farklı şekilde tefsir edilmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib, buradaki mâ'nın (مَا), nâfiye (olumsuzluk) ifade ettiğini, âyetin Ataları uyarılmamış bir kavim anlamına geldiğini bildirmiş ve... وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ “Onlara, senden önce hiçbir uyarıcı göndermedik”⁷² âyetinin bu tefsiri desteklediğini zikretmiştir.⁷³ Zeccâc, Sa'lebi (öl. 427/1035), Zemahşerî ve Kurtubî gibi bilginlerin eserlerine bakıldığında, âyetteki mâ (مَا) hakkındaki görüş ve düşünceleri, Mekkî b. Ebî Tâlib ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

İkrime el-Berberî'ye göre ise mâ, masdariyye veya mevsûle anlamı ifade eder. Masdariyye anlamı ifade etmesi durumunda âyet, إِنْذَارًا مِثْلَ إِنْذَارِ آبَائِهِمْ Atalarının uyarıldığı şekilde' takdirinde; mevsûle olması durumunda قَوْمًا الَّذِي أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ Ataları uyarılmış bir kavim' takdirindedir.⁷⁵ Ebû'l-Leys es-Semerkandî bu tefsiri benimsemiş ve âyeti benzer şekilde yorumlamıştır.⁷⁶

Netice olarak 'قَوْمًا مَّا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ' ifadesinde geçen mâ (مَا) edatına yüklenen anlama göre âyetten, Daha önce ataları uyarılmış olan kavim veya uyarılmamış kavim şeklinde, olumlu ve olumsuz olarak iki farklı anlam elde edilmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib mâ'yı, nâfiye (olumsuz) kabul edip, daha önce ataları uyarılmamış olan kavim anlamını benimsemiştir. Fakat 'مَا أُنْذِرَ' ifadesinden önce geçen 'قَوْمًا topluluk' kelimesinden kastedilen anlama göre mâ (مَا) hakkında yorum yapılmasının daha uygun olduğu düşünülmektedir. Eğer 'قَوْمًا' kelimesiyle Kureys (Benî Kureys) kabilesi kastediliyorsa mâ'nın olumsuzluk anlamında olması ve âyetin, daha önce ataları uyarılmamış olan kavim şeklinde tefsir

⁶⁷ et-Tahrîm 66/6.

⁶⁸ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'an, 3/179.

⁶⁹ Zemahşerî, el-Keşşâf, 1/254.

⁷⁰ Murâdî, el-Cene'd-dâni, 322-329; Akdağ, Arap Dilinde Edatlar, 123.

⁷¹ Yâsin 36/6.

⁷² Sebe' 34/44.

⁷³ Mekkî, el-Hidâye, 6/37.

⁷⁴ Zeccâc, Me'âni'l-Kur'an, 4/204; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an, thk. Ebû Muhammed b. Âşur (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, 1422/2002), 8/121; Zemahşerî, el-Keşşâf, 5/165; Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an, 6/15.

⁷⁵ Mekkî, el-Hidâye, 6/36-37.

⁷⁶ Semerkandî, Bahru'l-ulûm, 3/116.

edilmesi; eğer bu kelimededen Kureyş kastedilmeyip, genel/umum bir topluluk kastediliyorsa bu durumda mâ'nın masdariyye veya mevsûle anlamında olması ve âyetin, *daha önce ataları uyarılmış olan kavim* şeklinde tefsir edilmesi anlam bakımından daha uygundur. Nitekim Mâverdî'nin *en-Nüket ve'l-uyûn* tefsirinde bu şekilde 'قَوْمًا' kelimesinden kastedilen anlama göre mâ'yı tefsir etmiş olması⁷⁷ bu düşüncüyü doğrular niteliktedir.

3.3. Zamirin Merciiinden Kaynaklanan Farklı Tefsirler

Kelamı kısaltma, tekrardan kaçınma, kelimeyi veya cümleyi vurgulama gibi etkenlerden dolayı ismin yerinde kullanılan ifadeler *zamir*; zamirden kastedilen manaya/zamirin işaret ettiği kelimeye ise *mercii* denir.⁷⁸ Bazen birleşik ve karmaşık cümlelerde, zamirin mercii olmaya uygun birden fazla kelime bulunabilir veya zamirin döneceği yer/mercii, cümle içinde gizli/mukadder veya cümlelerin mefhum anlamı olabilir. Bu durum, zamirin merciiine göre âyetlerin farklı anlaşılmasına yol açar. Örneğin;

...*Allah, "Ey Nûh! O, asla senin âilenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. O hâlde, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi benden isteme..." dedi.*"⁷⁹ Âyette geçen 'إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ' cümlesindeki *hû* (هـ) zamirinin mercii hangi kelime olduğu tartışma konusudur. Mekki b. Ebî Tâlib'e göre, buradaki *hû* (هـ)'nun mercii, bir önceki رَبِّ (رَبِّ) âyetinden mefhum manasından anlaşılan Hz. Nûh'un oğlunu kurtarma dileği olup âyet, *إِنَّ سَوْأَكَ يَا نُوحُ* "Ey Nûh! Senin benden müşrik birisini kurtarma isteğin, iyi olmayan bir iştir" takdirindedir.⁸¹ Görüldüğü üzere Mekki, *hû* (هـ) zamirinin mercii olarak, bir önceki âyetten anlaşılan mefhum manayı kastetmiş ve âyeti bu bağlamda tefsir etmiştir. Fakat Mekki'nin bu tefsiri, kendisinden önce yaşamış olan Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî ile benzerlik göstermektedir.⁸² Bu durum akıllara, Mekki'nin bu müfessirlerden etkilendiği ve bu müfessirlerden alıntı yaptığı fikrini getirmektedir.

Zemahşerî, *hû* (هـ) zamirinden âyetin mefhum anlamının kastedilmesinin uygun olmadığını zikretmiş ve zamirin merciiinin bir önceki âyette geçen ve kendisiyle Nûh'un oğlu kastedilen *ibn* (ابن) kelimesi olduğunu bildirmiştir. Ayrıca âyeti, *إِنَّ ذَاتَهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ* "Onun kendisi ameli salih değildir" şeklinde tefsir etmiştir.⁸³ Zemahşerî, bu şekilde Nûh'un oğlu için isim zikredilmeyip zamir ile kastedilmesinin, onu aşağılamada ve kötülemede mübalağa yapıldığının göstergesi olduğunu bildirir.⁸⁴

Kanaatimizce, zamirin merciiinden ne kastedildiğini daha iyi anlamak için aynı âyette geçen 'إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ' ifadesine bakmak faydalı olacaktır. Nitekim âyette 'إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ' ifadeleri birbirini takip etmektedir. 'إِنَّهُ' nun ilk geçtiği 'إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ' deki *hû* (هـ) zamiri ittifakla, bir önceki âyette geçen 'رَبِّ (رَبِّ) إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي' *Rabbim! Şüphesiz oğlumda âilemdendir* cümlesindeki *ibn* (ابن) kelimesidir. Bu durumda, 'إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ' deki *hû* (هـ) zamirinin benzer bir şekilde *ibn* (ابن) kelimesine dönmesi gerekmektedir. Ayrıca açık bir şekilde önceki âyette mercii olmaya uygun bir kelime varken, zamiri cümlelerin ihtiva ettiği manaya döndürmek dilbilimcilerin tercih ettiği bir durum değildir. Fakat Mekki'de dâhil olmak üzere, birçok müfessir *ibn* (ابن) kelimesinin mercii

⁷⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/6.

⁷⁸ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/111; Şevki Dayf, *Tecdîdû'n-nahv*, 6. Basım (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2015), 112; Osman Aktaş, "Arap Dilinde Müphem Lafızlar ve Delâletleri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2021), 331.

⁷⁹ Hûd 11/46.

⁸⁰ Hûd 11/45.

⁸¹ Mekki, *el-Hidâye*, 3/456-457.

⁸² Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabi, 1423), 2/284; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/129; Vâhidî, *el-Vecîz*, 1/522.

⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/204.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/204.

olmasından sakınmıştır. Bu kelimenin mercii olması durumunda, akıllara Nûh'un oğlu veledi zina mı? sorusunu getireceğinden çekinildiği düşünülmektedir. Ayrıca Kisâfî'nin zamirinin mercii olarak *ibn* (ابن) kelimesini benimsemesi fakat devamındaki *عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ* ifadesini *عَمَلٍ غَيْرِ صَالِحٍ (O) doğru olmayanı yaptı* şeklinde okuması,⁸⁵ bu çekinceyi doğrular niteliktedir. Tüm bu değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda, Zemahşerî'nin görüşünün daha evla olduğu kanaati hâsıl olmuştur.

3.4. Zâlike'nin (ذَلِكَ) Müşârun ileyhi

Soyut ve somut isimleri, şahısları, nesneleri gösteren ve onlara işâret eden isimlere *ism-i işâret*; gösterilen, işâret edilen şeyin kendisine *müşârun ileyh* denir.⁸⁶ Bazen işâret edatları birbirlerinin yerinde kullanılabilir veya cümle içinde birden fazla *müşârun ileyh* olmaya uygun kelime bulunabilir. Bu durum, âyetlerin farklı yorumlanmasına neden olur. Örneğin;

“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır”⁸⁷ âyetinde geçen *zâlike* (ذَلِكَ) ile işâret edilenin ve kastedilenin ne olduğu hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Başta Mekkî, olmak üzere birçok müfessire göre *ذَلِكَ الْكِتَابُ* ifadesinden Kur'an kastedilmiş olup ifade, *Bu kitap* şeklinde tevil edilmiştir. Mekkî'ye göre, müşârun ileyh ister yakın olsun ister uzak olsun *ism-i işâret*ler birbirlerinin yerinde kullanılabilirler. Kur'an'da ve Arap kelimasında bunun birçok örneği vardır. Mesela, *وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا هَذِهِ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ* takdirinde; *“İşte bu, tam on gündür”⁸⁸* cümlesi, *“Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir de ona, “İşte bu, senin öteden beri kaçıp durduğun şeydir” denir”⁸⁹* âyeti, *هَذَا مَا كُنْتُ مِنْهُ تَحِيدُ* takdirinde; *“Şüphesiz bu, kesin bir gerçektir”⁹⁰*, *إِنَّ هَذَا الْحَقُّ* takdirinde olup, bu örneklerden bazılarıdır.⁹¹ Mekkî, *ذَلِكَ*'yi *هَذَا* ile tefsir etmiş, müşârun ileyh olarak Kur'an'ı kastetmiş ve bunun dışında yapılan tefsirleri zayıf olarak nitelemiştir.⁹² Konu hakkında diğer bazı görüşler şöyledir;

Hüzeyl'den (öl. ?) rivayetle, İkrime'ye (öl. 105/723) göre *ذَلِكَ الْكِتَابُ* ile Tevrat ve İncil'e işâret edilmiştir.⁹³ Taberî, âyeti bu şekilde tefsir edenlerin *ذَلِكَ* ile uzağa işâreti kastettiklerini bildirmiştir.⁹⁴ Kendisi ise *ذَلِكَ* hakkında kesin yorum yapmaktan kaçınmakla birlikte, daha önce Mekke ve Medine'de nazil olan sûrelere işâret edilmiş olabildiğini ifade etmiştir.⁹⁵

Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb* eserinde *ذَلِكَ*'nin ifade edebileceği manaları şu şekilde sıralamıştır;⁹⁶

a) Bakara suresinden önce birçok sure indirilmiştir. Bu ifadeyle daha önce indirilen sureler kastedilmiş olabilir. Ayrıca *وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ*⁹⁷, *إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا*⁹⁸, *إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى*⁹⁹ âyetlerinde olduğu gibi Kur'an'ın bir bölümüne Kur'an/Kitap denildiği anlaşılmaktadır.

⁸⁵ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/129.

⁸⁶ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 25; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmî*, 1/244-255; Dayf, *Tecdidü'n-nahv*, 116; Uzun, *Sarf – Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 56.

⁸⁷ el-Bakara 2/2.

⁸⁸ el-Bakara 2/196.

⁸⁹ Kâf 50/19.

⁹⁰ Sâd 38/64.

⁹¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/262-263.

⁹² Mekkî, *el-Hidâye*, 1/262-263.

⁹³ Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/29.

⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/227-228.

⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/226.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/259.

⁹⁷ el-A'râf 7/204.

⁹⁸ el-Cin 72/1.

⁹⁹ el-Ahkâf 46/30.

b) Allah, Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğinde ona kitap indireceğini vaat etmiştir. ¹⁰⁰ İbnü'l-İsrâîl, Hz. Muhammed'in bu âyeti "إِنَّا سَلَّمْنَاهُ عَلَيْكَ قَوْلًا تَقْبَلُهُ" şeklinde yorumlamıştır. Nitekim bu âyetin bulunduğu Müzzemmil Suresi, peygamberliğin ilk zamanlarında nazil olmuştur. Dolayısıyla 'ذَلِكَ' ile ilerde indirilecek âyetlere işaret edilmiş olabilir.

c) Allah, Hz. Musa ve İsa aracılığı ile İsrailoğullarına, Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndereceğini ve ona kitap vereceğini haber vermiştir. Dolayısıyla bu olaya işaret edilmiş olabilir. Bu durumda âyet; 'ذَلِكَ الْكِتَابُ الَّذِي أَخْبَرَ الْأَنْبِيَاءَ الْمُتَقَدِّمُونَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى سَيُنْزِلُهُ عَلَى النَّبِيِّ الْمُبْعُوثِ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ' takdirindedir.

d) Levh-i mahfûz'a işaret edilmiş olabilir. Bu durumda âyet; 'ذَلِكَ الْكِتَابُ الْمُنْتَبِتُ فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ' takdirindedir.

e) Bir önceki âyet olan ¹⁰¹ 'الْم' e işaret edilmiş olabilir.

f) Kur'an, içerisinde birçok ilim ve hikmeti barındıran, beşerin idrakinin kavramakta güçlük çektiği birtakım sırların ve hakikatlerin bulunduğu bir kitaptır. Dolayısıyla 'ذَلِكَ' ile Kur'an'ın içindeki bu uzak sırlara ve hakikatlere işaret edilmiş olabilir.

Netice olarak, 'ذَلِكَ' nin işaret ettiği anlam hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Fakat bu ifadenin, âlimlerin çoğunluğunun benimsediği ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in de görüşü olan 'هَذَا الْكِتَابُ' şeklinde yorumlanması ve Kur'an'ın kastedilmesi, yerinde bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ahfeş el-Ekber (öl. 177/793), Ebû Ubeyd, Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Vâhidî ve daha birçok bilgin, ¹⁰² âyeti bu şekilde yorumlamıştır.

4. Nahvin Fikhî Yorumlara Etkisi: Başî Mesh Etme Örneği

Mekkî b. Ebî Tâlib, Mâlikî mezhebine mensup olmasına rağmen, *el-Hidâye* eserinde âyetlerin tefsirinde Zührî (öl. 124/742), Rebîa b. Ebî Abdîrrahmân (öl. 136/753 [?]), Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Evzâî (öl. 157/774), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Enes b. Mâlik (öl. 179/795), Ebû Yûsuf (öl. 182/798), Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 189/805), İmâm-ı Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve daha birçok farklı mezhep fakihlerinden nakillerde bulunmuştur. Tefsirinde onun Mâlikî mezhebine mensup olduğunu ve bu mezhebi savunduğunu açıkça gösteren ifadeler mevcut değildir. Sadece fikhî bir görüş sıralanacağı veya fikhî bilginlerinin arka arkaya geldiği yerlerde, genellikle başta Enes b. Mâlik'i zikrettiği görülmektedir. Enes b. Mâlik'in görüşlerini 'قَوْلُ مَالِكٍ' *Mâlik'in sözü* veya 'قَالَ مَالِكٌ' *Mâlik dedi* şeklinde aktarmıştır. Çoğunlukla mezhebinin görüşlerine katılmış veya herhangi bir fikir beyan etmeden aktarmıştır. Az da olsa bazı âyetlerin tefsirinde Enes b. Mâlik'inde içlerinde bulunduğu fukahânın görüşlerini zayıf olarak nitelemiştir. ¹⁰³ Mezhebinin görüşünü benimsediği yerlere şu örnek gösterilebilir;

...يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...
iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadarda ayaklarınızı yıkayın... ¹⁰⁴ Abdestin farzlarının yer aldığı bu âyette, 'وَامْسَحُوا' *Başınızı mesh edin* cümlesinden anlaşılan anlam hakkında birçok müfessir, dilbilimci ve fukahâ ihtilaf etmiştir. Mekkî, 'بِرُءُوسِكُمْ' ifadesinin başında yer alan *bâ* (ب) harfinin ta'diye veya başka bir anlam için gelmediğini, ancak te'kid (kelamı güçlendirmek) için geldiğini bildirir. Ona göre, başın bir kısmı

¹⁰⁰ el-Müzzemmil 73/5.

¹⁰¹ el-Bakara 2/1.

¹⁰² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/66; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/89; Vâhidî, *el-Vecîz*, 1/90.

¹⁰³ Örneğin; en-Nisâ sûresi 29. âyette geçen 'عَنْ تَرَاضٍ' ifadesini, 'الرَّضَى بَعْدَ الْبَيْعِ وَالشَّرَاءِ' şeklinde yorumlayan müfessir ve fakihlerin görüşlerini zayıf olarak nitelemiştir. Geniş bilgi için bk. Mekkî, *el-Hidâye*, 2/200.

¹⁰⁴ el-Mâide 5/6.

mesh etmek doğru değildir. *Bâ* (ب) harfinden dolayı, başın tamamını mesh etmek gerekir. Dolayısıyla âyet, *وَأَمْسَحُوا رُؤُوسَكُمْ* *Başınızı mesh edin*’ takdirindedir.¹⁰⁵ Mekkî, âyette geçen *bâ* harfini bu şekilde yorumlaması ve başın tamamının mesh edilmesi gerektiği belirtmesi, mezhebi ile uyum içinde olduğunu göstermektedir. Zira Enes b. Mâlik *وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ* ifadesini, *وَأَمْسَحُوا بِكُلِّ رُؤُوسِكُمْ* *Başınızın tamamını mesh edin*’ şeklinde tefsir etmiş ve başın tamamının mesh edilmesi gerektiği ile hükmetmiştir.¹⁰⁶

İmâm-ı Şâfiî ve Sa‘lebî gibi bilginlere göre âyette geçen *bâ* harfi teb‘îz (bir parça/kısmilik) anlamı ifade eder. Böylece abdestte başın bir kısmını mesh etmenin geçerli olacağı ile hükmedilir.¹⁰⁷

Zemahşerî’ye göre *bâ* ilsâk (bitişik olmak/yapışmak/el sürmek) anlamındadır. Dolayısıyla, ister başın bir kısmı olsun ister tamamı olsun, önemli olan elin başa değmesi olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁸

Netice olarak, *وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ* cümlesinde geçen *bâ* (ب) harfinden kastedilen anlama göre âyetten farklı hükümler istinbât edilmiştir. Mekkî, cümle hakkında yapmış olduğu tefsir ile mezhebinin yolunu izlemiş ve başın tamamının mesh edilmesi gerektiği ile hükmetmiştir. Onun, farklı âyetlerin tefsirinde mezhebine vurgu yapmadan, üstü kapalı bir şekilde mezhebinin görüşlerini destekleyen açıklamalarını görmek mümkündür.

5. Nahiv - Kıraat İlişkisi

Daha önce belirtildiği üzere, Mekkî b. Ebî Tâlib çok yönlü İslâm bilginidir. Müfessir, dilbilimci, fakih vs. olmasının yanı sıra büyük bir kıraat âlimidir. Bu bilgin, Kur’ân’ın kelime ve harflerini i‘râb yönünden incelediği, doğru anlamın ortaya çıkması için farklı kıraatleri tahlil ettiği, bazı okunuşların nahiv kaidelerine uymadığını bildirdiği, Kur’ân’ın i‘râbına yönelik birçok çalışma yaptığı ve bu alanda en meşhur eseri olan *Müşkilü i‘râbi’l-Kur’ân*’ı tedvin ettiği bilinmektedir.¹⁰⁹ Nahvin kıraat ilişkisine şu örneği vermek mümkündür;

“أَفَضْرِبُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ” *Haddi aşan bir topluluk oldunuz, diye vazgeçip Zikir’le (Kur’ân’la) sizi uyarmaktan geri mi duralım?”*¹¹⁰ âyetinde geçen *أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا*’daki *أَنْ* kelimesi *أَنْ* ve *إِنْ* şeklinde, iki farklı şekilde telaffuz edilmekte ve buna göre âyetin anlamı değişmektedir. Mekkî, her iki kıraate göre âyeti tefsir etmiştir. Ona göre, *أَنْ* şeklinde üstün/meftûh okunması durumunda, *أَنْ* mastariyye anlamı ifade eder ve *كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ* *Siz haddi aşan bir kavim oldunuz*’ cümlesinden geçmiş zaman kastedilir. Bu durumda âyetin takdiri *مِنْ أَجْلِ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُشْرِكُونَ* *Siz müşrik bir kavim olduğunuz için* şeklinde olur. Eğer *إِنْ* şeklinde esre/meksûr okunması durumunda *إِنْ* şart anlamı ifade eder ve *كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ* *şimdiki zaman veya gelecek zaman kastedilebilir. Bu durumda âyetin anlamı ‘Siz ne kadar müsrif ve müşrik olsanız da...’ şeklinde olur.*¹¹¹ Mekkî Sîbeveyhi, Kisâî, Ferrâ gibi bilginlerin *إِنْ* şeklinde okunmasını tercih ettiklerini ve kendisinin de eğer *كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ* ifadesinden gelecek zaman kastedilmesi durumunda meksûr okunmasını uygun gördüğünü bildirmiştir.¹¹²

Sonuç

Nahiv ilmi, Kur’ân âyetlerini anlama, yorumlama, âyetlerden fikhî hükümler istinbât etme ve birbirine zıt anlam ifade eden yerler arasında tercihte bulunma gibi pek çok konuda müfessirlere yol gösteren, katkı sunan önemli disiplinlerden birisidir. Bu ilme yeterince vakıf olmadan, Kur’ân

¹⁰⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/371.

¹⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/294.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/96; es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 4/26;

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/203-204.

¹⁰⁹ Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 6/2712; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 9/569; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/270; Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib*, 47-48.

¹¹⁰ ez-Zuhurf 43/5.

¹¹¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 6/353-354.

¹¹² Mekkî, *el-Hidâye*, 6/354.

âyetlerinin tam manasıyla anlaşılması mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki, erken dönemden itibaren müfessirlerin bilmesi gereken ilimlerin başında nahiv yer almıştır. Âyetlerde derinliği, anlam bakımından zenginliği elde etmenin yolu iyi derecede nahiv bilmekten geçmektedir. Ayrıca bu ilmin etkileri sadece tefsir alanıyla sınırlı olmayıp, diğer İslâmî ilimlerin tamamıyla ilişkilidir.

Nahiv ilminin tefsire olan etkisini ve katkısını göstermesi açısından, çok yönlü İslâm bilgini ve Endülüs tefsir ekolünün kurulmasında önemli etkisi olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Hidâye* eseri incelenmiştir. Eser, dilbilimsel açıdan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Eserde Sîbeveyhi, Kisâî, Ahfeş, Ebû Ubeyd, Zeccâc, Ferrâ ve daha birçok dilbilimcinin görüşüne yer verilmiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib'in özellikle anlaşılması güç, karmaşık yapıları cümlelerin bulunduğu âyetleri yorumlamak için nahiv kurallarından yararlandığı tespit edilmiştir. Genellikle âyetlerin tefsirinde dilbilimcilerin görüşlerine aykırı açıklama yapmaktan imtina ettiği görülmüştür. Bazı anlam karışıklığının yoğun olduğu yerlerde ise sözü tamamen dilbilimcilere bırakmıştır ve dilbilimcilerin nahiv kuralları hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Örneğin; 'وَالْإِهِيم' kelimesinin nereye atfedileceği hususunda Kisâî'nin görüşünü, 'مَا أُنْذِرَ' deki *mâ*'nın (مَا) anlamı hakkında Zeccâc'ın görüşünü benimserken, 'إِلَّا إِبْلِيسَ' istisnâsı hakkında kesin bir görüş bildirmekten sakınmış ve İbn Abbâs'tan gelen rivayetler ile yetinmiştir. Nadir de olsa dilbilimcilerden farklı düşündüğü yerler olmuştur. Örneğin; 'وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ' cümlesindeki 'الْكَافِرِينَ' kelimesiyle, daha önce helak/yok edilen varlıkların olduğunu bildirmiştir. Fakat bu düşüncesiyle dilbilimcilerin eliflâm (ال) hakkındaki görüşlerinden uzaklaştığı anlaşılmıştır. Onun, belirli bir dilbilimcinin görüşünü ve metodunu takip etmemesi, dilbilimciler arasında tercihte bulunması, bazen birbirine zıt ekole mensup dilbilimcileri karşı karşıya getirmesi, ulaşmak istediği anlamı dilbilimi ile elde ettiğini göstermektedir.

Nahiv ilmi Mekkî'ye, sadece âyetleri tefsir etmede yardımcı olmamış, âyetlerden fikhî hüküm istinbât etmede ve âyetlerin farklı kıraat ile okunuşlarını delillendirmede de katkı sunmuştur. Mekkî, tefsirinde mezhebini açıkça beyan etmeden birçok fukahâya atıfta bulunmuştur. Fakat mezheplerin birbirinden farklı görüşleri sıralanacağı veya birden fazla fakihin ismi zikredileceği yerlerde, önceliği Mâliki mezhebinin görüşüne ve Enes b. Mâlik'e vermiştir. Nadir de olsa birkaç yerde, Mâliki mezhebinin görüşlerini zayıf olarak nitelemiş ve bu görüşlerin aksine açıklamalarda bulunmuştur. Bu durum, onun mezhepte taassup yapmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Yine kıraat açıklamalarında nahve ilişkin değerlendirmeler yaptığı ve sahih kıraatler arasında tercihte bulunduğu görülmüştür.

Daha çok kıraat ve tefsir alanında tanınmış biri olmasına rağmen, sonuç olarak kendisi bir dilbilimcidir. Eserinde birçok konuya temas etmesi, her alanda gramer kurallarına başvurması ve mevcut görüşler arasından tercihler yapması, kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir. Özellikle Endülüs geleneğinde Kurtubî, Ebû Hayyân gibi müfessirleri ne oranda etkilediğini ele alan yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu ifade edilebilir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Berzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@sinop.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sinopid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırma desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Review: Single anonymized- Two Internal and Double anonymized- Two External Double-blind Peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilahiyatdergi@sinop.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sinopid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright: Authors publishing with the journal retain the copyright.

Kaynakça

- Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitabevi, 1981.
- Aktaş, Osman. “Arap Dilinde Müphem Lafızlar ve Delâletleri”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2021).
- Bâbetî, Azîze Fevvâl. *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fî’n-nahvi’l-‘Arabîyyi*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1413/1992.
- Barbaros, Ekrem. “Mekkî b. Ebî Tâlib’in Hayatı ve “Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân” Eserinde Kullandığı Yöntem”. *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık 2022 (11), s.178-197.
- Barbaros, Ekrem. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur’ân İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar‘aşî. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabi, 1418.
- Can, Hüseyin. *Mekkî b. Ebî Talib’in el-Hidaye İla Bulûğî’n-Nihaye Adlı Tefsirinde Kıraat-Anlam İlişkisi*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2023.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu’l-luğa ve sihâhu’l-‘Arabîyye*. thk. Muhammed Tâmir – Enes Muhammed eş-Şâmî - Zekerîyyâ Câbir Ahmed. Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1430/2009.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü’t-Ta’rîfât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Çardak, Fatih. *el-Hidâye’de Kıraat – Tefsir İlişkisi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ. *Buğyetü’l-mültemis fî târihi ricâli ehli’l-Endelûsi*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye/ Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-Lübnânî, 1410/1989.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü’n-nahviyye*. Kahire: Dârü’l-Me‘ârif, 1968.
- Dayf, Şevkî. *Tecdîdü’n-nahv*. 6. Basım. Kahire: Dârü’l-Me‘ârif, 2015.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü’l-Müfesssîn*. thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetü’l-‘Ulûmi ve’l-Hikemi, 1417/1997.
- Efgânî, Saîd. *fî usûl’i-nahvi*. Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1407/1987.
- Emin, Ahmed. *Duha’l-İslâm*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, ts.
- Eren, Ali Cüneyt. “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi”. *ISAV, III. Kur’ân Araştırmaları Sempozyumu*. İstanbul: Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, 2002.
- Erkmen, Sefa. *Arap Dilinde Harfî Cerler ve Ahkâm Ayetlerinde Manaya Etkisi: Cessâs Örneği*. Ankara: İlahiyât, 2021.
- Eroğlu, Yakup. “Kur’ân-ı Kerîm’in Arap Diline Etki ve Katkıları”. *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık 2020 (7), s.182-199.
- Esterâbâdî, Radî. *Şerhu’r-Radî li Kâfiyeti İbn Hâcib*. thk. Yahyâ Beşîr el-Mısri. Riyad: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu’l-gayb*. 3. Basım. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabi, 1420.
- Ferhât, Ahmed Hasan. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*. 1. Basım. Umman: Dârü ‘Ammân, 1417/1997.
- Galâyînî, Mustafa. *Ricâlü’l-Mu‘allakâtü’l-‘aşr*. Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 1418/1998.
- Gürkan, Nejdî. “Arapça’da “El” Takısı ve Fonksiyonları” *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (Kış 2004).
- Hamevî, Yâkût er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- Hammûd, Hudar Mûsâ Muhammed. *en-Nahv ve’n-nuhât el-medâris ve’l-hasâis*. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1423/2003.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi’l-‘azîz*. thk. el-Hâcc b. Saîd Şerîfî. Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1990.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Usûl Açısından Ahkâm Tefsiri -Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örneği-*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. Tunus: Dârü’t-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, h. 1422.

- İbn Beşkuvâl. *es-Sıla*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye/ Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1397/1977.
- İbn Hişâm el-Ensârî. *Mugni'l-lebîb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1411/1991.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzelî. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.
- İbnü'l-Cezerî, İmâm Şemsüddîn Ebi'l-Hayr. *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ*. thk. Gotthelf Bergstrasser. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1427/2006.
- Kadî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osmân. Kahire, 1996.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1998.
- Keskin, Mustafa. "Tefsirde Nahvin Rolü: Cessas'ın Ahkâmı'l Kur'an Örneği". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/11 (2019).
- Keskin, Mustafa. *Nahiv İlminde Vâdih Türü Eserler ve ez-Zübeydî'nin Kitabü'l Vâdih Adlı Eseri*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- Kıftî, Vezîr Cemâlüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Yûsuf. *İnbâhür-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî/ Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Kılıç, Servet. *Kırâat İlminde Mekki b. Ebî Tâlib*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Koyuncu, Recep. "Mekki b. Ebî Tâlib'in el-Keşf 'an vücûhi'l-Kırâ'âtî's-Seb' Adlı Eserine Tevcihü'l-Kırâ'at Bağlamında Bir Bakış". *Mütefekkir* 6/12 (2019).
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. 12. Basım. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Baradûnî-İbrahim Atfîş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Mekki b. Ebî Tâlib, Ebü Muhammed el-Kaysî el-Kurtubî. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. Muhammed Osmân. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2011.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâgî*. Mısır: Mustafa el-Bâbî Matbaası, 1365/1946.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1423.
- Murâdî, Hasan b. Kâsım. *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahreddin Kabâve-Muhammed Nedîm Fâzıl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1992.
- Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Nahle, Mahmûd Ahmed. *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Dârü'l-'Ulûmî'l-'Arabîyye, 1407/1987.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızüddîn. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvi. Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998.
- Öğmü, Harun. "Nahvin Kur'an'ın Anlaşılmasına Etkisi Bağlamında İbn Medâ el-Kurtubî'ni Kitâbü'r-Red 'ale'n-nuhât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi". *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2008/2), 5-24.
- Önen, Hacı - Fidanboy, Ömer. *Mekki b. Ebi Talib İlmi Kişiliği ve Kırâat İlminin Temel Meseleleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.
- Öztürk, Mahmut Şevket. *Mekki b. Ebî Tâlib ve el-İbâne an meâni-Kırâat Adlı Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 2011.
- Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebü Muhammed b. Âşur. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sanur, Rıdvan. *Mekki b. Ebi Talib ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin Nesih Problemine Bakışının Mukayesesi isimli eseri*. İstanbul: DBY Yayınları, 2023.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Tefsîru's-Semerkandî el-müsemma Bahru'l-ulûm*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1993.

- Seyyid, Abdurrahman, *Medresetü'l-Basrati'n-nahviyye neş'etühû ve tetavvuruhû*. Mısır: Dârü'l-Ma'arîf, ts.
Sibeveyhi, Ebû Bişr b. Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 3. Basım.
Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddîn. *el-İktirâh fî usûl'i-nahv*. Abdulhakîm 'Atiyye. 2. Basım. b.y.:
Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm.
Mısır: Hey'etül-Misriyye, 1394/1974.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celaleddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cem'u'l-cevâmi'*. thk. Ahmet
Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir.
Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Uzun, Taceddin. *Sarf – Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Matbaası, 1997.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk:
Dârü'l-Kalem-Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 1415/1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut:
'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *el-Cümel*. thk. İbn Ebî Şeneb. Cezair: Jules Carbonel Matbaası, 1926.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Hassân
Abdummennân. Lübnan: Beytü'l-Efkâr, 2004.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-
a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî
vücûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîz. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân,
1418/1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebü'l-Fazl ed-Dimyâtî. Kahire:
Dârü'l-Hadîs, 1428/2006.
- Zübeydî, Ebû Bekr el-İşbîlî en-Nahvî. *Kitâbü'l-vâzih*. thk. Abdülkerîm Halîfe. 2. Basım. Amman: Dârü Celîsi'z-
Zamân, 2011.